

**ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ DÖRT İMAM
HİKÂYESİNİN SÖZ DİZİMİ ÖZELLİKLERİ (CÜMLE BİLGİSİ
İNCELEMESİ)***

**THE SYNTAX CHARACTERISTICS OF THE STORY OF
FOUR IMAMS WRITTEN IN CHAGATAI TURKISH: FOUR IMAMS
(THE SENTENCE STRUCTURE ANALYSIS)**

*Ümit EKER***

Özet

Türklük bilgisi literatüründe Türklerin Müslüman oluşuyla ilgili pek çok eser bulunmaktadır. Satuk Buğra Hân tezkireleri bu eserler içinde en çok bilinenidir. Bunlar oluştuğu günden bugüne Orta Asya ve Anadolu'da halk tarafından anlatılagelmiş ve sözlü kültürün önemli bir unsuru durumuna yükselmiştir. Çoğu zaman Satuk Buğra Hân anlatıları içerisinde görülen “Dört İmam” hikâyesi de bu eserlerden birisidir. Eserde Karahanlı Devleti hükümdarlarından Yusuf Kadir Hân döneminde İslam'ı yaymak adına yapılan savaşlarda öne çıkan Nasreddin, Muineddin, Zuhreddin, Kıvameddin adlarındaki dört kahramanın yaptıkları anlatılmaktadır. Bunlar İslam'a olan bağlılıkları ve hizmetlerinden dolayı devirlerinde “ünlenmişlerdir.

Bu çalışmada eser, cümle bilgisi yönüyle incelenmiş; eserde yer alan cümleler, yapısına, yüklemine, yerine, yüklemine türüne ve anlamına göre tasnif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dört İmam, Çağatay Türkçesi, Çağatayca, Söz Dizimi, Cümle Bilgisi.

Abstract

There are many works related to Turks' being Muslims in the Turkish Information literature. The collections of biographies of Satuk Bugra khan are the most known of these works. From the days they have existed up to present, they

* Bu çalışma, Türklerin Dünyası Enstitüsü ile Goce Delcev, Vizyon ve Cyril and Methodius Üniversitelerinin 20 - 22 Nisan 2018 tarihleri arasında Makedonya - Üsküp'te ortaklaşa gerçekleştirdikleri II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda tarafımızdan sunulan “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi - Çevriyazı)” başlıklı bildiri genişletilerek ve değiştirilerek oluşturulmuştur. Söz konusu bildiride metnin ses ve şekil bilgisi özellikleri incelenirken bu çalışmada metindeki cümle türlerine odaklanılmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı ABD, umiteker@gmail.com

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

have been narrated by the public in the Central Asia and Anatolia and they have become an important element of verbal culture. The story of “Four Imams” which is often seen in these Satuk Bugra Khan accounts is one of these works. In the work, it is told that the four heroes named Nasreddin, Muineddin, Zuhureddin, Kıvameddin who stand out in the wars made to spread Islam during the period of Yusuf Kadir Khan from the rulers of the Karahan (= Karakhanid) State. They are known as "four imams" in their period due to their loyalty to Islam and their services.

In this study, the work has been examined in terms of sentence information, and the sentences existing in the work have been classified according to their structures and places, types and meanings of the predicate.

Keywords: Four Imams, Chagatai Turkish, Chagatai, Syntax, Sentence Information.

GİRİŞ

Çağatay Türkçesi Hakkında Genel Bilgiler

Çağatay Türkçesi, Orta Asya (= Türkistan)'da XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Türk boyları arasında ortak yazı ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Başlangıçta sadece göçebe Türk boyları arasında kullanılan Çağatay Türkçesi, özellikle Timurlular zamanında gelişerek bütün bölgeye yayılmıştır. Timurlular devrinde önceleri “Türk tili, Türk elfazı, Türkî tili, Türkî lafzı, Türkçe til, Türkî, Türkçe” ifadeleriyle kullanılan dil, Ali Şir Nevayi devrinde “Çağatay lafzı” ifadesiyle adlandırılmıştır (Eckmann, 1988, s. VIII - X).

Türkistan sahasında kullanılan bu edebî dil, sadece belli bir dönemi ifade eden bir terim iken H. Vánbéry'nin “*Çagataische Sprachstudien*” (Leipzig, 1867) adlı eseriyle daha geniş bir anlamda kullanılmaya başlamıştır. Vánbéry, bu terimi XII – XIX. yüzyıllar arası Orta Asya edebî dilinin yanı sıra çağının Orta Asya Türk lehçeleri özellikle de Özbek Türkçesi için de kullanmıştır (Eckmann, 1988, s. X).

Çağatay Türkçesinin çeşitli araştırmacılar tarafından pek çok tasnifi yapılmıştır, ancak Türklük bilgisi literatüründe Eckmann'ın tasnifi daha çok kabul görmektedir. Buna göre, Çağatay Türkçesi “Klasik Öncesi Devir (XV. yüzyıldan 1465 yılına kadar)”, “Klasik Devir (1465 - 1600)”, “Klasik Sonrası Devir (1600 - 1921)” olmak üzere üç döneme ayrılır. “Klasik Öncesi Devir” Çağatay Türkçesinde Sekâkî, Lutfî, Atâî, Seyyid Ahmed Mirza, Yusuf Emîrî, Ahmedî, Gedâî vd.; “Klasik Devir” Çağatay Türkçesinde Ali Şir Nevayi, Hâmidî, Şeybânî, Ubeydî, Bâbü, Bayram Han vd.; “Klasik Sonrası Devir” Çağatay Türkçesinde ise Ebü'l-Gâzî Bahadır Han, Baba Rahîm, Meşreb, Hüveydâ, Ömer Han, Nadire, Mukîmî vd. eserler vermişlerdir (Eckmann, 1988, s. XIII, XIV).

“Klasik Sonrası Devir” Çağatay Türkçesiyle bugüne kadar daha çok şiir türünde eserler tespit edilebilmiştir. Çeşitli şairlere ait divanlar farklı yönleriyle ele alınmış ve Türklük bilgisi literatürüne kazandırılmıştır. Özellikle “Klasik Sonrası Devir” Çağatay Türkçesi üzerine ses ve şekil bilgisi, anlam bilgisi ve söz dizimi konularındaki çeşitli metinler üzerinde yapılacak çalışmalar “Klasik Sonrası Devir” Çağatay Türkçesi konusundaki teorik bilgilerimize büyük katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada dil özelliklerine bakarak “Klasik Sonrası Devir” Çağatay Türkçesi döneminde yazıldığını düşündüğümüz “Dört İmam” adlı eser söz dizimi açısından incelenmiştir.

“Dört İmam” Hikâyesi Hakkında Bilgiler

Türk dünyasında özellikle İslamiyet’in kabulünden sonra İslam adına yapılan savaşları anlatan “gazavatname / cenkname” türünde pek çok eser kaleme alınmıştır. Özellikle Anadolu’nun İslamlaşması sürecinde meydana gelen mücadeleler, yer yer destansı bir üslupla kaleme alınmış ve Eski Oğuz Türkçesi bu eserlerle gelişme göstermiştir. Eski Oğuz Türkçesinin ilk yazılı eserleri durumundaki bu ürünler sonraki süreçte daha da artmıştır. Hemen hemen her padişah döneminde yapılan savaşları anlatan gazavatnameler bulunmaktadır. Anadolu’daki gazavatnamelerin merkezinde başlangıçta Türk-Bizans mücadeleleri varken sonraki süreçte Müslüman olmayanlarla yapılan bütün mücadeleler gazavatname içinde değerlendirilmiştir.

Anadolu’daki bu ilk gazavatnamelerin benzerlerine Orta Asya coğrafyasında da rastlanmaktadır. *Satuk Buğra Han Tezkiresi*, *Yusuf Kadir Han Tezkiresi*, *Ebû Nasr Samanî Tezkiresi*, *İmamlar Tezkiresi* gibi isimlerle görülen ilk eserlerin merkezinde Müslümanların çoğunlukla Budistlerle yaptığı mücadeleler bulunmaktadır.

Dört İmam hikâyesi, Karahanlı Devleti döneminde, Yusuf Kadir Hân’ın hükümdarlığı sırasında (M. 1026 - 1032) Kaşgar ve çevresinin Müslümanlaştırılmasını anlatır. Hikâye, devirlerinde “dört imam” olarak ünlenmiş Nasreddin, Zuhreddin, Kıvameddin, Muineddin adlarındaki dört destani şahsiyet etrafında oluşmuştur. Bu dört şahsiyet, Karahanlı Devleti’nin Kaşgar, Yarkent, Hoten, Uçatlık gibi önemli merkezlerinin Müslümanlaştırılmasına büyük katkı sağlamışlardır. Esasen halkları Budist¹ olan bu şehirler, bazen kanlı mücadeleler sonucunda bazen de teslim alınarak Müslüman toprağı hâline getirilmiştir.

Dört İmam efsanesi, oluşumundan itibaren halkın muhayyilesinde olağanüstü biçimlere bürünmüş ve bu nedenle süreç içinde hikâyenin çeşitli varyantları meydana gelmiştir. Bu varyantlar Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde hem sözlü olarak anlatılagelmiş hem de bazı zamanlarda yazıya geçirilmiştir. Bu varyantlardan dolayı Çağatay Türkçesiyle yazılan bu

¹ İnayet, 2007, s. 1183.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

nüshalar arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Bugüne kadar tarafımızdan eserin beş müstakil nüshası tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra Yeni Uygur Türkçesiyle bir de modern yayın mevcuttur. Eserin tespit edebildiğimiz müstakil nüshaları şunlardır:

Bu çalışmada incelenen nüsha, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış olup bugün İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları bölümünde bulunmaktadır. Eserin kayıt numarası Ms. Ind. Inst. Turk. 22, sıra numarası ise 0/232'dir. Yazmada iki farklı eser bulunmaktadır. 2b - 17a varakları arasında *Yetmiş İki Farz*², 18b - 41a arasında ise *Dört İmam* adlı eser mevcuttur. Eserin 1a sayfasında sadece kayıt numarası yazılıdır. 1b'de ise eserin başlangıcındaki "bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm, el-ḥamdu li'llâhi rabbi'l-Ôâlemîn"³ ifadesi vardır. 2a'da da baş tarafta yer alan "ḳâle'n-nebiyyu Ôaleyhi's-selâm, talebu'l-Ôilmi ferîzatun Ôalâ kulli muslimin [ve muslimetin], şadaḳa yâ resûlu'llâh"⁴ Ḥâzret-i Muḥammed Muştafâ - şalla'llâhu Ôaleyhi vesellem-⁵ fermân kılpdurlar ki Ôilim taleb ḳılmaḡ /.../" ifadeleri yer almaktadır. Bu bölüm tam olarak 2b'den başlayıp 17a'da sona ermektedir. 17b'de ise "Salâtun Tuncinâ" duası bulunmaktadır. Eserin 18a sayfası boş bırakılmıştır. Bu çalışmanın konusu olan "Dört İmam" adlı metin de 18b'den başlayıp 41a'da sonlanmaktadır. 41b'de bu metinde değil de baş taraftaki *Yetmiş İki Farz* adlı metinde yer alan ifade bulunmaktadır⁶. Eserin 42a/b, 43a/b varakları boşdur. 44a'da *Yetmiş İki Farz* ve *Dört İmam* adlı eserlerin müellifiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır⁷. Buna göre her iki eserin de müellifinin, hakkında başka hiçbir bilgi olmayan Molla Hacı Kasap adlı kişi olduğunu düşünmekteyiz.

Eserin sayfalarında 11 satır bulunmaktadır. Varaklar Latin rakamlarıyla işaretlenmiştir. Eserin aslında sayfa numarası görülmemektedir. Bu rakamlandırmanın kütüphane tarafından tasnif sırasında yapıldığı

² Bu eser tarafımızdan yayımlanmıştır. Bk.; Eker, 2018b, s. 218 - 246.

³ Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla [başlarım]. Şükür, âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir.

⁴ "Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: İlim talep etmek erkek [ve kadın] bütün Müslümanlara farzdır. Allah'ın elçisi doğru söyledi."

⁵ Allah'ın selamı onun üzerine olsun.

⁶ "Tört kısım istincâ farz. Evvel cünüb kişiniñ istincâ ḳılmaḡı farz /.../" Anlamı: Dört kısım temizlik farzdır. Birincisi cünüb kişinin temizlenmesi farzdır.

⁷ "Bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm, Molla Ḥâlîḳ Ḳaşşâbnîñ kitâb bu turur. Her kişi meniñ dese aḡzı ḳurur. Bu kitâbda yetmiş eki farz hem bar turur. İmâmlarımıznñ tezkireleri hem bar turur. El-ḥamdu li'llâhi rabbi'l-Ôâlemîn, erraḥmâni'r-raḥîm, mâliki yevmi'd-dîn. Şehrdeki Molla Ḥâlîḳ Ḳaşşâbnîñ kitâbı bu turur. Her kişi meniñ dese emes. Aḡzı ḳurur, her kişi emes. Bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm." Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla [başlarım]. Molla Halık Kasab'ın kitabı budur. Kim bu kitabın kendisine ait olduğunu söylese aḡzı kurur. Bu kitapta hem *Yetmiş İki Farz* adlı eser vardır hem de imamlarımızın tezkireleri vardır. Şükür, âlemlerin Rabb'i olan Allah içindir. O rahman ve rahimdir. Hesap ve ceza gününün sahibidir. Bu şehirdeki Molla Halık Kasab'ın kitabı budur. Kim bu kitap için benim derse yalan söyler. Aḡzı kurur. Bu kitabın müellifi o değildir. Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla [başlarım].

düşünülmektedir. Nestalik yazıyla yazılan eserin aynı kütüphanede Çağatay Türkçesiyle yazılmış dört nüshası daha vardır. Bunlar şunlardır:

Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları, Ms. Ind. Ist. Turk. 8'de "Tezkire-i Satuk Buğra Hân" adıyla kayıtlı eserde 50. ila 65. varaklar arasında yer alan nüsha⁸. Eserin müellifi Molla Hacı'dır. Eser *Satuk Buğra Hân Tezkiresi* de dâhil 65 varaktır. Dış boyutlar 286 x 200 cm, iç boyutlar ise 206 x 135 cm'dir. Sayfalarda 15 satır bulunmakta olup bu nüsha da nestalik yazıyla yazılmıştır.

Bir diğer nüsha Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümünde Ms. Ind. Ist. Turk. 24, 0/232/92 kayıt ve sıra numarasıyla kayıtlı nüshadır. Eser manzum olarak kaleme alınmış olup 53 varaktır. Eserin ilk varağında sonradan yazıldığı düşünülen "Tezkire-i Cafer-i Şadık - rażıya'llâhu Óanh-" ifadesi görülmektedir. Bu ifadeye bakarak eserin tasnif yapan kişi tarafından "Cafer-i Sadık Tezkiresi" olarak anlaşıldığı söylenebilir. Ancak bu doğru değildir. Bu yanlışlığa eserin baş tarafındaki on iki imam övgüsü ile içindeki "Cafer-i Tayrân'ın imamlara yardıma gelmesi" neden olmuş olabilir.

Eserin diğer iki nüshası Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümünde Ms. Ind. Inst. Turk 20 kayıt numarası, 0/232/92 sıra numarası altında kayıtlıdır. Aynı kayıt altında iki farklı "Dört İmam" hikâyesi tespit edilmiştir. Eserin kayıt fişinde ayırım numarası olarak 8 rakamı, düzenleme tarihi olarak ise 9/10/1992 tarihi bulunmaktadır. İlk metin 54 varak olup 2. varakta "isnâd tezkire bu turur 'Dayanak olan tezkire budur'" ifadesi ve bunun hemen altındaki besmele ile başlamakta; 54. varakta son bulunmaktadır. Eserin müellifi hakkında bilgi mevcut değildir. Sayfalarda 13'er satır bulunmaktadır. Baş tarafta Hz. Peygamber'e, Dört İmam'a ve On İki İmam'a övgü vardır.

Aynı kayıt ve sıra numarası altındaki diğer eser manzum olarak kaleme alınmıştır. 31 varak hacindedir. Bu nüsha 57. varaktan başlayıp 98. varakta bitmektedir. 99. varakta «Salâtun Tuncinâ» duası yer almaktadır. 100. ve 101. varaklar boş bırakılmıştır. 102. ve 103. varaklarda eserin konusuyla ilgili olmayan gelişigüzel yazılmış harfler ve kelimeler bulunmaktadır.

Eser Yeni Uygur Türkçesiyle de yayımlanmıştır. "Dört İmam" adını taşıyan çalışma Sincan Halk Neşriyatı tarafından "Uygur Helk Epsane-Rivayetleri, Kök Yalılık Böre" dergisinde 2006 yılında yayımlanmıştır. Bu yayındaki metin Çağatay Türkçesiyle yazılmış nüshaların metinleriyle uyumludur. Derginin 281. ila 294. sayfaları arasında yer alan eser 13 sayfa hacminde ve nesir şeklindedir.

⁸ Eser tarafımızdan yayımlanmıştır. Bk.; Eker, 2018a, s. 1472 - 1499.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

İncelediğimiz nüshanın olay örgüsü şu şekildedir:

Dört imam Medâyin şehrindeydir. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Hân'ın teklifiyle Kaşgar şehrini fethetme kararı verirler. Kırk bin asker toplayarak yola çıkarlar. Kaşgar'a vardıklarında öncelikle şehir halkını İslam'a davet ederler. Şehirdekiler direniş göstermeden Müslüman olmayı kabul eder ve ilk olarak Kaşgar şehri fethedilmiş olur. Şehre padişah olarak Yusuf Kadir Hân tayin edilir.

Kaşgar'dan sonra sırada Yarkent şehri vardır ve vakit kaybetmeden orayı fethetmek için tekrar yola koyulurlar. Yarkent havalisi de Kaşgar gibi direniş göstermeden hatta imamlara büyük hürmetler göstererek Müslüman olurlar. İmamlar Yarkent'i merkez yaparak Hoten'e yönelirler.

Hoten yolunda Kum şehri yakınlarında Hoten emiri Çoktı Reşit, Noktı Reşit'in bin kadar adamıyla karşılaşır. Yapılan savaşta Çoktı Reşit, Noktı Reşit'in adamları öldürülür, ancak henüz çocuk yaşta olan İmam-ı Şakir de şehit olur. İmamlar yollarına devam ederek Hoten şehrine varırlar ve şehri kuşatırlar. Çoktı Reşit içine düştüğü zor duruma çare ararken bir büyücü gelerek şehri bu gelenlerin gözlerinden gizleyebileceğini söyler. İmamlar da bu sırada şehri herhangi bir çatışmaya girmeden teslim alabilmek, şehirdekileri Müslüman yapabilmek için şehre bir elçi gönderirler. Elçi Hoten'e girer ve İslam'ı halka tebliğ eder. Müslüman olmadıkları takdirde şehir halkının öldürüleceğini bildirir. Çoktı Reşit, Noktı Reşit Uçatlık şehri büyücülerinin sözlerine inanarak elçiyi aşağılayıp gönderir. Bunun üzerine savaşa karar verilir ve savaş hazırlıkları görülmeye başlanır. Bu sırada Çoktı Reşit, Noktı Reşit'in büyücüleri Hoten şehrini görünmez kılmayı başarırlar. İmamlar dua eder, şehir tekrar görünür. Bu şekilde karşılıklı olarak şehir birkaç kez görünür, kaybolur. Çoktı Reşit, Noktı Reşit şehrin görünmez olduğu bir gece adamlarıyla birlikte kaçır. Şehir de sürekli olarak görünmeye başlamıştır. İmamlar şehre yaklaştıklarında şehirde çok az kişinin kaldığını görürler. Halka şehrin görünmesinin sebebini sorarlar. Halk da durumu imamlara anlatır. İmamlar Kaytos-ı Magribî adındaki bir elçiyi tekrar gönderirler. Kaytos-ı Magribî şehre girer girmez şehirdekilerin başı olan Halhal Maçin'e gider ve ona İslam'ı tebliğ eder. Halhal Maçin kabul etmez ve yanındaki adamlarına Kaytos'u yakalamalarını emreder. O sırada bir kargaşa olur. Durum imamlara haber verilir. İmamlar ve bütün askerler şehre girerler. Şiddetli mücadeleler olur. Şehir halkı Müslüman olmayı kabul eder ve Halhal Maçin şehir sakinleriyle birlikte gelerek Müslüman olur. Halhal Maçin Hoten şehrine emir tayin edilir.

İmamlar Hoten'den sonra Halhal Maçin'in yönlendirmesiyle Uçatlık şehrini fethetmeye yönelirler. Aynı zamanda amaçları Hoten'den kaçan Çoktı Reşit, Noktı Reşit'i de yakalamaktır. Yolda devesine çok sayıda eski çarık yüklemiş olan başı kapalı bir adam görürler. Adamı sorguya çekerler. Adam uzun süredir yol yürüdüğünü, devesindeki eski çarıkların da bunun delili

olduğunu söyler. İmamlar adama başını açmasını emreder. Adam başını açtığında bu kişinin Çoktı Reşit, Noktı Reşit olduğu anlaşılır. Çoktı Reşit, Noktı Reşit’i taş yağmuruna tutarlar. Adam devesiyle birlikte atılan taşların altında kalır ve ölür.

İmamlar bölgeyi Müslümanlaştırarak ilerledikleri bir sırada önlerinden bin kişiyle giden Sultan Şah Kasım-ı Oşî bir grup kâfirle savaşa tutuşur. İmamların yetişmesiyle kâfirler kaçar. İmamlar kâfirleri kovalamaya başlarlar. Bir nehre varırlar. Nehrin ardında kâfirlerin taştan yaptıkları kale şehri görürler. Uğraşmalarına rağmen şehri alamazlar. Kaleye giden suyunu kesmeye karar verirler. Bir kâfir yakalayıp kaleye giden suyunu nasıl keseceklerini sorarlar. Kâfir, şehre suyun şehre bir boruyla nehrin dibinden gittiğini, bu borunun ağzı kapatılabilirse kalenin suyunun kesilebileceğini söyler. İmamlar yere bir yaprak dikerler. Yaprak hızla büyüyerek ağaca dönüşür. Ağacın elmaya benzeyen meyveleri vardır. Bunları toplayıp nehre atarlar. Elmalar borunun ağzında toplanarak suyun geçişine engel olur

O sırada bir koku duyarlar ve bunun kaynağını aramaya başlarlar. Güneye yönelirler, İmam-ı Mehdi’nin mekânına varırlar. Onun hayır duasını alırlar ve kuzeye yönelirler. İmam-ı Cafer-i Tayyar’ın bulunduğu yere gelirler ve ona kim olduğunu sorarlar. İmam-ı Cafer-i Tayyar kendisini tanıtır ve onlara Kaşgar bölgesinin fethine yardım etmek için geldiğini söyler. İmamların bu duruma içleri parçalanır. Ahlar vahlar içinde geri yerlerine dönerler. İmamların geldiğini gören askerler onların başlarına toplanırlar ve onlara kâfirlerin bulunduğu bölgeden davul sesi geldiğini, şehre adam gönderdiklerini ve bunun sonucunda kâfirlerin şehri boşalttığını öğrendiklerini söylerler. İmamlar, bunları duyunca Şah Kasım-ı Oşî’yi kâfirlerin arkasından gönderir. Kâfirler bir ovada saklanıp beklemektedirler. Şah Kasım-ı Oşî önlerinden geçerken hep birlikte saldırırlar. İmamlar yetişseler de Şah Kasım-ı Oşî’nin şehit olmasını engelleyemezler. Bunun üzerine Müslümanlar ve kâfirler ovanın farklı bölgelerine yerleşerek savaş hazırlıkları yapmaya başlarlar. Birkaç kez savaşsalar da birbirlerine üstünlük kuramazlar.

Kâfirler bir gece Müslümanların içine köpek kıyafeti giymiş bir casus sokarlar. Casus o gece Müslümanların silahlarını bozmuş, üzengileri kesmiş, yayları işlemez hâle getirmiştir. Sabahleyin Müslümanlar namaza durduklarında hep birlikte saldırırlar. Yüz yetmiş saf kişiden sağ omuza selam verene kadar üç saf kişi, sol omuza selam verene kadar bir buçuk saf kişi kalır. Hazreti imamlar öfkelenirler ve zafer yemini ederler. “Kâfirlerin kanını nehir gibi akıtacağım. Kan üzengiye çıkıncaya kadar at gövdelerini yığacağım.” diyerek atlarına yönelirler. Ancak üzengilerin kesilmiş, kılıçların kılıflara yapışmış, silahların ağızlarının da birbirine geçmiş olduğunu, yayın cile denen parçasının da alındığını görürler. “Ya Allah”

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

diyerek yola koyulurlar. O gün çok şiddetli çarpışmalar olur. Sağı sola, solu sağa katarlar. Kâh kendinde kâh baygın bir şekilde saatlerce çarpışırlar. Kâfirlerin kanı Müslümanların kanına karışır, nehir gibi akar, üzengiye dek çıkar. Öğle namazı vakti olur. Sultan Celaleddin-i Bağdâdî kâfirleri güneye doğru kovalayarak gider. İmamlar da namaz kılmak için durup abdest alırlar. Sonra kuru bir dalı yere dikerler. Dal yeşerir. Şeyh Celaleddin-i Bağdâdî kâfirleri kovalaya kovalaya bir düzlüğe ulaşır. Kâfirler orada Şeyh Celaleddin-i Bağdâdî'yi şehit ederler. Diğer askerler de kâfirleri kovalamak için oradan ayrılırlar. İmamlar maiyetindeki askerlerle orada kalırlar ve öğle namazına dururlar. Kâfirlerin bu bölgede her tarafı zırhlarla kaplı kırk bin askeri vardır. Hep birlikte fırsat bu fırsattır diyerek imamları namazda oldukları sırada koyun gibi boğazlarlar. Tuğu almak için çok uğraşırlar ancak tuğu tutan kişinin ellerini, dizlerini ve boynunu kesmelerine rağmen tuğu alamazlar. Tuğ uçup gider. Güneş tutulur, dünya karanlığa bürünür. Gökten ses gelir. Yerden su çıkar. Kâfirler Çin tarafına doğru kaçar. Bu şekilde üç gün geçer. Sonra dünya tekrar aydınlanır. Bütün askerlerden geriye kırk bir kişi kalmıştır. Bu kırk bir kişi üzüntüden başlarına toprak saçarlar, imamların ayaklarına yüzlerini sürerler, hüngür hüngür ağlarlar, bayılırlar, ayılırlar ve şöyle derler: “Ey padişahım! Keşke bizler bu acı duruma şahit olmasaydık. Biz şimdi ne yapacağız? Medine'ye dönsek, siz neden ölmediniz, derlerse ne cevap vereceğiz? Babam, annem, kardeşim sorsa onlara ne diyeceğiz? Burada kalsak gurbete, vatan hasretine nasıl katlanacağız? O sırada gaipen bir ses gelir: Ey dostlar! İnsanların gözünden kaybolup yürüyün. Kim İslam'a kötülük yaparsa onu yok edin. Bu şekilde İslam'a hizmet edin. Bu sestem sonra bu kırk kişi gözden kaybolur. Sadece bir kişi kalır. Onun adı Hazreti Baba'dır. Annesi Maveraünnehr'den /.../.

Bu çalışmada *Dört İmam Hikâyesi* cümle bilgisi yönüyle incelenmiştir. Bu çalışmayı yapmaktaki amaç, klasik sonrası devir Çağatay Türkçesinin cümle özelliklerini ortaya koymaktır. Çağatay Türkçesi özellikle kelime kadrosu ve söz dizimi özellikleri bakımından bölgesel yakınlık nedeniyle Farsçanın etkisinde kalmıştır. Ancak eskiden beri gelen sağlam cümle yapısını da büyük ölçüde korumuştur. Çağatay Türkçesinde kullanılan cümle türlerinin neler olduğu, bunların metindeki yoğunluğu, yabancı unsurların ne derece etkili olduğu gibi tespitler Çağatay Türkçesinin cümle yapısını anlamaya yardımcı olacaktır.

1. Dil İncelemesi (Cümle Bilgisi)

Dil incelemesi, metindeki cümle türleri özelinde gerçekleştirilmiştir. Metinde yer alan bütün cümleler yapısına, yüklem türüne, yüklem yerine ve anlamına göre tasnif edilmiş ve her bir tür için en fazla 10 örneğe yer verilmiştir. Verilen örnekler çalışmanın hacmi düşünülerek Türkiye Türkçesine aktarılmamıştır. Arapça ayet, dua ve ibareler inceleme dışı bırakılmıştır.

İncelemede temel kabuller noktasında Karaağaç 2009 ve 2013 yayınları esas alınmış, bu eserlerde bulunmayan veya farklı düşünülen hususlar için yeni öneriler getirilmiştir. Türkçe cümle yapısına genel olarak yapı yönünden yaklaşılmış, gerekli durumlarda anlam da göz önünde bulundurulmuştur. Özellikle iç-içe birleşik cümlelerde içteki cümle ayrıca değerlendirilmiştir. En az bir yüklemi olan bitimli durumdaki her birlik cümle olarak kabul edilmiştir. Yüklemde “-er-” ve “-tur-” yardımcı fiilleri bulunan cümleler -fiillerin düşmüş ya da ekleşmiş olanları da dâhil- isim cümlesi olarak kabul edilmiştir. Bağlı ve sıralı cümlelerin anlamları ayrı ayrı değerlendirilmiş bunun sonucunda zaman zaman “olumlu + olumsuz”, “olumsuz + olumlu” vb. şekillerde anlamca birbirinden farklı cümleler ortaya çıkmıştır.

Bilindiği üzere Arap harfli Türkçe metinlerde hiçbir noktalama işareti bulunmaz. Bu durum sıralı cümlelerin tespitini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle tespit edilen sıralı cümleler kısmen izafilik arz etmektedir. Ancak yine de sıralı cümle olduğu düşünülen cümlelerin anlamca birbirleriyle alakalı olmasına, düşüncenin birbirini takip etmesine dikkat edilmiştir. Unsurları arasında ortaklıklar bulunan cümleler başkaca herhangi bir ayırıcı özelliği yoksa sıralı cümle olarak değerlendirilmiştir.

İç-içe birleşik cümleler anlam bakımından sınıflandırılırken temel cümlenin anlamı esas alınmış, içteki cümle ikinci aşamada her yönüyle ayrıca değerlendirilmiştir. Ki’li bağlı cümlelerde temel cümle ve yardımcı cümle sıralaması Türkçenin yapısına aykırıdır. Bu durum yüklem yerine göre cümle türü tespitinde dikkate alınmamış, farklı bir durum yoksa bunlar kurallı cümle olarak kabul edilmiştir.

Birden fazla cümlenin iç içe geçtiği ve çeşitli şekillerde birbirine bağlandığı girift yapıları cümlelerde nadir de olsa bazı cümleler “ve” bağlama edatıyla başlatılmıştır. Esasen hiçbir cümle bağlama edatıyla başlamaz, ancak cümlelerdeki anlamın daha iyi yansıtılabilmesi için bir zorunluluk olarak bu yola başvurulmuştur. Zira Çağatay Türkçesinde birbirleriyle anlamca hiçbir bağlantısı bulunmayan bazı cümlelerin bağlama edatlarıyla bağlandığı sıkça rastlanan bir durumdur. Böyle cümlelerin birbirine bağlanması anlamda birtakım karışıklıklara yol açmaktadır.

İçerisinde “isim-fiil”, “sıfat-fiil” ve “zarf-fiil” eklerini almış çekimsiz fiiller bulunan cümleler basit cümle olarak değerlendirilmiştir. Henüz zarf-fiil olarak değerlendirilmeyen ancak “-InçA”, “-DIgIndA”, “-DIkDAn sonra” işlevlerinde bir zarf-fiil yapısı olduğu düşünülen “-DI + şahıs eki + érse” yapısının olduğu cümleler de basit cümle olarak değerlendirilmiştir.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

Bazı cümlelerde hitap, dua vb. ifadeler içte yer almıştır. Bu cümlelerde içte yer alan ifade yargı bildirmediği için cümlenin bütünü basit cümle olarak kabul edilmiştir.

Yapısına göre cümle türleri tespit edilirken Çağatay Türkçesinin tipik söz dizimi özelliği olarak birçok farklı cümle türünün iç içe geçtiği görülmüştür. Örneğin içinde “ki” bağlama edatının bulunduğu bir bağlı cümlede iç-içe birleşik cümle türüne ve diğer bağlama edatlarıyla bağlanmış cümle türüne de rastlanmıştır. Bu tür cümleler “ki’li bağlı cümle + iç-içe birleşik cümle + diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümle” şeklinde isimlendirilmiştir.

Anlamına göre cümle çeşitlerinde cümlenin en temel anlam özellikleri olan “olumlu”, “olumsuz” ve “soru” şeklindeki üçlü sınıflandırma esas alınmış, diğer anlam özelliklerine değinilmemiştir. Bazı bağlı, birleşik ve sıralı cümlelerde olumlu ve olumsuz cümleler ile soru cümleleri bir araya gelmiştir. Bu tür cümleler bu duruma uygun olarak adlandırılmıştır.

Bu çalışmada tespit edilen cümle türleri ve bunlara ilişkin istatistikler metnin türü, hacmi ve yazıldığı dönemin özelliklerine göre değişiklik gösterebilir. Bu çalışmadaki bulgular ve istatistikler bu çalışmaya özeldir. Farklı metinler de farklı bulgulara ulaşılabilir. Çağatay Türkçesinin cümle yapısı üzerine yapılacak buna benzer çalışmalar, Türkçenin bu dönemindeki söz dizimi özelliklerini çeşitli yönleriyle aydınlatacak ve Türklük bilimine önemli katkılar sağlayacaktır.

Tablo 1: Cümle Türleri

Cümle Türü	Alt Tür	Toplam Sayısı
Yapısına Göre	Basit C.	450
	Birleşik C.	101
	ŞBC	27 + 3 = 30
	ŞBC + DBEKBC	2
	ŞBC + SC	1
	İBC	64 + 7 = 71
	İBC + DBEKBC	1
	İBC + DBEKBC + KBC + İBC	1
	İBC + KBC	2
	İBC + KBC + İBC	1
	İBC + SC	2
	Bağlı C.	78
	KBC	26
	KBC + DBEKBC	3
	KBC + İBC	26
	KBC + İBC + DBEKBC	1
	KBC + SC	1
	DBEKBC	20
	DBEKBC + KBC	1

	Sıralı Cümle	19
	SC	18
	SC + DBEKBC	1
Yüklem in Türüne Göre	Fiil C.	558
	Fiil C. + İsim C.	13
	İsim C.	71
	İsim C. + Fiil C.	5
Anlamına Göre	Olumlu C.	575
	Olumlu C. + Olumsuz C.	9
	Olumlu C. + Olumsuz C. + Olumlu C.	1
	Olumlu C. + Soru C.	2
	Olumsuz C.	19
	Olumsuz C. + Olumlu C.	4
	Soru C.	42

1.1. Yapısına Göre Cümleler

1.1.1. Basit Cümle

Yapısında isim ve fiil türünden olmak üzere bir yüklem bulunan cümleye basit cümle adı verilir. Türkçede cümleler genellikle basit yapıdadır. İçerisinde isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerini almış fiil bulunan cümleler de basit cümledir (Hatiboğlu, 1972, s. 145; Karahan, 1997, s. 61; Karaağaç, 2013, s. 513).

Metinde 450 adet basit cümle tespit edilmiştir. Metindeki şu cümleler basit cümleye örnek olarak gösterilebilir: *Ĥazret-i Yūsuf Kādir Ĥān Ĝāzī leşker tartıp Kāşkar zeminge revān boldılar* (19a/4, 5); *Kāşkar halkı imān kēltürgüsidür* (19b/9, 10); *Gerd arasdın tūg u Őalemler pēlgürdi* (22b/9); *Sizlerniñ cemāliñizlergā müşerref boldum* (25a/11 - 25b/1); *Ĥazret-i imāmlar bu sözni eştip atlarıdın tüştiler* (27b/3, 4); *Hemme öz vücūdlarıdın haber taptılar* (27b/6, 7); *Müselmān bolmasmız* (30b/3); *Çoqtı Reşidniñ halkıdın bolurmēn* (35a/3, 4); *Alma tarhīlik ol mīvedin neçend mīve alıp barıp deryāgā taşladılar* (36a/1, 2); *Bir qotur teveniñ kıyrukıgā bir kōs bağlap teveni tēzlep koyupdurlar* (37a/10 - 37b/1); *Kēçesi ervāh-ı tayyibege teveccüh kıldılar* (38a/5); *Ol küni iş kāfirniñ işidin ilgeri tayyār boldılar* (38b/3); *Sol qollarıgā selām bērgende bir yarım şaf kişi qalıpdur* (39a/8, 9); *Ol küni āsmān ferişterleri nazārağā kēldiler* (39b/5); *Ol zamān tūg havāgā urlap gāyib boldı* (40b/5, 6); *Leşkerdin qalğan cemŐ boldılar* (40b/9); *Kırq kişi közdin gāyib boldılar* (41a/10).

1.1.2. Birleşik Cümle

Yapısında birden fazla yüklem bulunan, bir ana cümle ve bu ana cümlelerin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden oluşan cümleye birleşik cümle adı verilir (Hatiboğlu, 1972, s. 146; Ergin, 1993, s. 382; Karahan, 1997, s. 61; Karaağaç, 2013, s. 513). Türkçede iki tür

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

birleşik cümle türü vardır: İç-içe birleşik cümle, şartlı birleşik cümle⁹
(Karahan, 1997, s. 61 - 63).

1.1.2.1. Şartlı Birleşik Cümle

Bir temel cümlenin bir şart cümlesiyle tamamlanmasıyla oluşan cümlelere denir. Şart cümlesi yargı bildirmez, temel cümleyi sebep, şart, zaman ve benzetme anlamlarıyla tamamlar. Şart cümlesi genellikle temel cümlenin zarfı gibi olup temel cümlenin başında veya içinde yer alır (Hatiboğlu, 1972, s. 149, 150; Ergin, 1993, s. 382; Karahan, 1997, s. 61; Karaağaç, 2009, s. 198; 2013: 514).

Metinde 27 adet şartlı birleşik cümle tespit edilmiştir. Bunlardan on tanesi örnek olarak gösterilmiştir: *Eger Öâciz kelse pizge nâme iybersün* (19a/3); *Eger imân keltürmeseñizler bi-đarb-ı tiğ Müselmân kılğumdur* (20a/3); *Eger sizlerniñ mübârek kademiñizler bu diyârğa yêtse cemîÖ halk bi-đarb ve bi-cenk Müselmân bolğusıdır* (20a/6 - 8); *Piz öz nökerlerimiz birle barıp Hudây-ı TeÖâlâniñ Öinâyeti bolsa ve ceddimizniñ meded[i] bolsa inşâóallâh İslâm açqaymız* (21a/6 - 8); *Eger kamçı tüşse âdemniñ atınıñ üzesige tüşer êrdi* (25b/10, 11); *Eger çıqıp imân keltürmeseler Çoktı Reşid, Noktı Reşid başlıg cemîÖ cönk kâfirlerni öltürüp uşaklarını nebır kılurmên* (29a/8 - 10); *Eger Müselmân bolsa pile çıkarmên* (32b/4); *Muniñ suyunı bermesek alurmuz* (35b/5, 6); *Şol no[r]niñ ağızını tapıp berkitseler kâfirlerni almaq âsân kélür* (35b/9, 10); *Eger Medîneğa yansağ munca leşkerdin ayrılıp nêçük cevâb birle barğaymız?* (41a/3, 4).

1.1.2.1.1. Şartlı Birleşik Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle

Metinde şartlı birleşik cümle ile diğer bağlama edatlarıyla kurulan cümlelerin iç içe geçtiği 2 adet cümleyle rastlanmıştır. Bunlar şunlardır: *Her*

⁹ Birleşik cümlenin çeşitleri konusunda araştırmacılar arasında bir birlikten söz etmek mümkün değildir. Örneğin, Hatiboğlu, 1972'de birleşik cümleler "yan tümce" başlığı altında belirtilmiştir. Buna göre "bağlaçlı yan tümce", "dilekli yan tümce", "koşullu yan tümce", "ilgeçli yan tümce", "olumsuzluk koşacıyla yan tümce", "sorulu yan tümce", "ikilemeli yan tümce", "kalıplaşmış yan tümce" olmak üzere sekiz çeşit birleşik cümle vardır (Hatiboğlu, 1972, s. 146 - 152); Ergin, 1993'te "Şartlı Birleşik Cümle", "Ki'li Birleşik Cümle" ve "İç İçe Birleşik Cümle" olmak üzere üç çeşit birleşik cümle vardır (Ergin, 1993, s. 382 - 384); Ediskun, 2004'te "girişik cümle" ve "şart bileşik cümle" şeklinde iki çeşit birleşik cümle bulunmaktadır (Ediskun, 2004, s. 381 - 386); Delice, 2007'de "girişik birleşik cümle, iç-içe birleşik cümle, karmaşık birleşik cümle" olmak üzere üç çeşit birleşik cümle vardır (Delice, 2007, s. 163 - 166); Karaağaç, 2009 ve 2013'te birleşik cümleler üçe ayrılır: İç-içe birleşik cümle, şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle (Karaağaç, 2009, s. 198, 199; 2013: 513 - 515); Özmen, 2013'te birleşik cümle altıya ayrılır: "sıralı birleşik cümle", "şartlı birleşik cümle", "bağlı birleşik cümle", "saplmalı (ara cümleli) birleşik cümle", "iç içe birleşik cümle", "karmaşık birleşik cümle" (Özmen, 2013, s. 145); Erkul, 2017'de birleşik cümleler "girişik birleşik cümle", "iç içe birleşik cümle" ve "şartlı birleşik cümle" olmak üzere üçe ayrılmıştır (Erkul, 2017, s. 60 - 69); Aktan, 2016'da "şartlı birleşik cümle", "iç içe birleşik cümle" ve "ki'li birleşik cümle olmak üzere üç çeşit birleşik cümle vardır (Aktan, 2016, s. 123 - 128); Özkan vd., 2017'de "şartlı birleşik cümle", "iç içe birleşik cümle", "ki'li birleşik cümle" ve "girişik birleşik cümle" olmak üzere dört çeşit birleşik cümle vardır (Özkan vd., 2017, s. 197 - 208).

kim İslāmğa qaşd qılsa anı pest qılıñızlar ve İslāmğa yār boluñızlar (41a/8, 9); Eger imān keltürmesek şehri harāb qılğusıdur ve eger imān keltürsek āhiri nē bolğusıdur? (19b/4 - 6).

1.1.2.1.2. Şartlı Birleşik Cümle + Sıralı Cümle

Metinde şartlı birleşik cümle ile hiçbir bağlama edatı kullanılmadan bağlanmış¹⁰ 1 adet cümleye rastlanmıştır: *Pilmese mēndürmēn Qaytos-ı Mağribi, çāker, evlād-ı nebji (33a/2).*

1.1.2.2. İç-İçe Birleşik Cümle

Bir cümlelerin başka bir cümlelerin içinde yer almasıyla oluşan cümleye denir. İçteki cümle ana cümlelerin bir unsuru veya parçası olabilir (Ergin, 1997, s. 384; Karahan, 1997, s. 63; Karaağaç, 2009, s. 198; 2013, s. 514).

Metinde 64 adet iç-içe birleşik cümle tespit edilmiştir. Örnekleri şunlardır: “*Ëy ümerālar! Yūsūf Qādir Hān Gāziğa leşker cemŎ qılıp bēriñizler. Tēz tūn barsun. Eger Őāciz kēlse pizge nāme iybersün.*” dēdiler (19a/2 - 4); *Bular Müselmān mu yā kāfir mü?” dēdiler (27a/5); “Piz arzūluk ērdük Müselmān bolmaq üçün likin nesl-evlād ister ērdük. -el-hāmdu li ‘llāh-, ēmdi nēçük Müselmān bolmasmız? Murādımız hāsıl boldı.” dēdiler (27b/1 - 3); “Bir munca leşker kēlipdür. Saht mubārız kimerseler ēken. Qaravulniñ hemmesini tutup öltürdiler. Mēn kaçıp kēldim.” dēdi (28b/7 - 9); “Mēn kirey. Eger Müselmān bolsa pile çıkarmēn. Eger Müselmān bolmasa cenk qıurmēn. Andın pilsünler.” dēp şehre revān boldı (32b/4, 5); “Ëy Sultān Şāh Qāsım! Nē miqdār kişi şehid boldı? Nē miqdār kişi kāfirdin öldi?” dēdiler (34a/3, 4); “Ëy pādīşāhim! Uçat dēp bir pārça kent bardur dāmne-i kūhda. Anıñ halkı tilide Müselmān boladur. Dīnide cāsūsluq qılıp kaçқан kāfirlerniñ arqasıdın nāme iyberipdür.” dēp hāzret-i imāmlarğa Őarız qıldı (34b/2 - 5); “Ëy yārānlar! Piz pişānemizğa şimāl ve cenūb tarafıdın būy baradur kēledür. İstep baralıñ. MaŐlüm bolsun kim olar kimdür?” dēp ērtesi atlandılar (36a/5 - 7); Hāzret-i imāmlar “Namāz öteyeliñ.” dēp tūştiler (40a/2, 3); “Ëy pādīşāhim! Keşki bu hālne körmegey ērdük, sizlerniñ aldñızlarda cān bergey ērdük. Piz nēçük qıurmız? Eger Medīneğa yansaқ munca leşkerdin ayrılıp nēçük cevāb birle bargaymız? Biri atam biri anam biri qarındaşım dēse nēçük cevāb bēürmiz? Ve eger munda yörsek qarıblıqğa nēçük qıurmız?” dēp münācāt qıldılar (41a/2 - 7).*

1.1.2.2.1. İç-İçe Birleşik Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle

Metinde iç-içe birleşik cümle yapısında olup da bu cümleye diğer bağlama edatlarıyla bağlanmış 1 adet cümleye rastlanmıştır: *Andın keyin*

¹⁰ Sıralı cümleler virgül ve noktalı virgülle bağlanmış cümlelerdir, ancak metnin aslında noktalama işaretleri bulunmamaktadır. Bunlar çevriyazı sırasında tarafımızca eklenmiştir.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

“Mēniñ kırk şākirdim bardur. Şol şākirdlerim birle patğu dēk bir zengār üy orda başığa tiksünler. Anıñ oyanıda Ölācını mēn kılay.” dēdi ērse şol zamān “Piz Müselmān bolmasmız.” dēp ēlcini yandurdılar ve yēne bir yaşıl üy ordanıñ başığa tiktiler ve ŞemŌān başlıg kırk bir sāhīr üyge kirip sihrige muqayyed boldılar (30a/8 - 30b/2).

1.1.2.2.2. İç-İçe Birleşik Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle + Ki’li Bağlı Cümle + İç-İçe Birleşik Cümle

Metinde “iç-içe birleşik cümle + diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümle + ki’li bağlı cümle + iç-içe birleşik cümle” yapısında 1 adet cümle bulunmaktadır: *“Ėy qarındaşım! Hārmañızlar?” dēp barıp körüştiler ve sordılar kim “Ėy pādişāh-zāde! Qaydın kelürsizler? Hāzret-i imāmlar kaydadurlar?” dēdi (22a/10, 11 - 22b/1).*

1.1.2.2.3. İç-İçe Birleşik Cümle + Ki’li Bağlı Cümle

Metinde iç-içe birleşik cümle ile ki’li bağlı cümlelerin aynı yapıda yer aldığı 2 cümle bulunmaktadır: *“Djnimizdin hergiz yanmasmız. Eger cenk kılsaq Ōākıbet ne bolgusudur?” dēp şubu sözde ērdi kim sāhīr yetip kēldi kim aydı (30a/1 - 3); Barıp “Hāzret-i İmām-ı CaŌfer-i Fayrānnıñ ervāhları hāzır boldı.” sordılar kim “Ėy birāder! Siz kim turursız?” (36b/4, 5).*

1.1.2.2.4. İç-İçe Birleşik Cümle + Ki’li Bağlı Cümle + İç-İçe Birleşik Cümle

“iç-içe birleşik cümle + ki’li bağlı cümle + iç-içe birleşik cümle” yapısında 1 cümle bulunmaktadır: *“Ėmdi leşker kēlip boldı mukin yā yoq mukin?” dēp zehreterid bolup aytur ērdiler kim “Munca leşkerdin cān selamet ētmeklik bisyār müşküldür. İmān kēltürmekge hiç çāre yoqtur.” dēp ērdiler (25b/6 - 9).*

1.1.2.2.5. İç-İçe Birleşik Cümle + Sıralı Cümle

“iç-içe birleşik cümle + sıralı cümle” yapısında 2 cümle bulunmaktadır: *Nēçend civān-merdler “Āheste barıp cenk kılalı.” dēp barıp ērdiler, şehr nā-peydā bolmadı (31b/1, 2); Andın kēyin “Tūgnı alay.” dēp ĩn heme cedel kıldı, tūgcınıñ qollarını kēsti, tūgnı bērmedi, tizleriğa alıp tuttı (40b/2 - 4).*

1.1.3. Bağlı Cümle

Çeşitli bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümlelere denir. Bunlar “ki” veya diğer bağlama edatlarıyla yapılı¹¹ (Karahan, 1997, s. 64).

¹¹ Karaağaç, ki’li cümleleri bağlı cümle içinde değil birleşik cümle içinde göstermiştir (2009, s. 199; 2013, s. 515).

1.2.1.3.1. Ki'li Bağlı Cümle

Farsçadan alıntılanan “ki” bağlama edatıyla kurulan cümlelerdir (Karahana, 1997, s. 64). Türkçe söz dizimi kurallarına aykırı olarak yardımcı cümle ana cümleden sonra gelir (Ergin, 1993, s. 383; Karaağaç, 2009, s. 199; 2013, s. 515). Bu yapıda 26 cümle bulunmaktadır: *Andağ rivāyet kıulurlar kim hāzret-i imāmlar üç ayçılık avğa çıkıp ērdiler kim nāmeni tutup bērdi* (20a/8 - 10); *Kōrdiler kim tōrt aq pergārī Ōālem žāhir boldı* (22b/9, 10); *Yētip kōrdiler kim Hāzret-i Sultān Şeyh Celālu'd-dīn-i Bağdādī başlıg sultānlar ve hōcalardurlar* (25a/5 - 7); *Hemme Ōālemge meşhūr ve maŌlūm boldı kim bu leşker ol pādīşāh-ı cihān-gırler ve śāhib-i Qur'an, kıtil-i küffār yaŌni Hāzret-i İmām-ı Nasıru'd-dīn ve Hāzret-i İmām-ı MuŌīnu'd-dīn ve Hāzret-i İmām-ı Kıvāmu'd-dīn ve Hāzret-i İmām-ı Zuhuru'd-dīn ve Hāzret-i İmām-ı Kıvāmu'd-dīndürler* (26a/3 - 6); *ŌAceb saht cenk kıldılar kim Halhalniñ beş yüz pehlivāni bar ērdi* (33b/7, 8); *MaŌlūm bolsun kim olar kimdür?* (36a/7); *Hāzret-i imāmlar namāzdın fāriğ bolup bahtılar kim iş tayyār bolganı yoq* (38a/6, 7); *Andağ saht cenk kıldılar kim kâfirlerniñ qanı Müselmānlarınıñ qanığa alışıq deryā dek revān boldı* (39b/8 - 10); *Pildiler kim kırk bir kişi qalıpdur* (40b/9); *Bir kişi kaldı kim anıñ atı Hızır Baba ērdi* (41a/11).

1.1.3.1.1. Ki'li Bağlı Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle

Metinde “ki’li bağlı cümle + diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümle” yapısında 3 adet cümle mevcuttur: *Teveccüh kılip meded istiŌānet beşāret taptilar kim Kāşkar zemīni feth kıladur ve özleri hem şunda şerbet-i şehādet iherler* (20b/3, 4); *Pizniñ arzūmuz oldur kim sizlerniñ aldılarıda cān fedā kılurmuz ve hergiz yanasmuz ve kıyāmet küni Hāzret-i Peğamber - śalla'llāhu Ōaleyhi vesellem-niñ aldılarıda şermende bolasmuz* (21b/1 - 3); *Bulardın sorañ kim öz meyli birle imān kēltüre müdürler yā ez-rūy-ı siyāset mü?* (27a/8, 9).

1.1.3.1.2. Ki'li Bağlı Cümle + İç-İçe Birleşik Cümle

“ki’li bağlı cümle + iç-içe birleşik cümle” yapısı bağlı ve birleşik cümlelerin iç içe geçtiği bir cümle türüdür. Bu yapıda metinde 26 cümle bulunmaktadır: *Hāzret-i Yūsuf Qādir Hān Gāzi aradın qopup piş-gāhğa tüşüp aydılar kim “Ēy pādīşāhlarım! Kāşkar zemīn degen diyār tamām küffār ērmiş. Sizler dek pādīşāh-ı İslām ve Ōālem-i penāhniñ vaqtide feth tapmasa mundın kēyin feth tapmas. Eger ruhsat bolsa munca leşker pilen mēn barsam bolur mukin? İnşāōa'llāh Hudāy-ı TeŌālāniñ Ōināyeti bolsa feth kılip hāzretleriniñ dergāhlarığa kēlgeymēn.” dēdiler* (18b/6-10 - 19a/1); *ŌĀkıbet maşlahatlar şubu yerge yētti ki “İmān kēltürürmiz eger nesl-evlād bolsa.” dēp elci çıkardılar* (19b/7, 8); *Nāmede andağ aydılar kim “Ēy*

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

pādişāhlarım! Mēn Kāşkar zemînge keldim. Evvel nāme kügürdüm. Kāşkar halkı imān keltüre misizler yā yoq mu? Eger imān keltürmeseñizler bi-đarb-ı tîğ Müselmān kılğumdur.” dēdim (20a/1 - 3); Leşker halkı mundağ yarlıg kılğannı eştip kēlip ĥāzret-i imāmlarınñ ayağlarığa tüşüp aydılar kim “Ėy pādişāhlarım! Miñ cānımız bolsa sizler üçün fedā bolsun. Piz ĥāzretlerniñ altun tūğlarını ereşip kēlip ērdük. Pizniñ arzūmız oldur kim sizlerniñ aldılarıda cān fedā kılurmız ve hergiz yanasmız ve kıyāmet küni Ĥāzret-i Peğamber -salla’llāhu Őaleyhi vesellem-niñ aldılarıda şermende bolmasmız.” dēdiler (21a/8 - 11 - 21b/1 - 3); Ĥāzret-i Yūsuf Kādir Ĥān Ėāzi, ĥāzret-i imāmlarını körüp katıg ün birle kıçkırap aydı kim “Kāşkar halkı āgāh ve dānā bolgıl. Ol pādişāh-ı iklīm-gerler yēttiler. Eger sizler peş-bāz çıqıp imān keltürmeseñiz ve Müselmān bolmasañızlar hemmeleriñizler yek-bāre cān bērgüñlerdür. Mēdin qalmasıñ. Şumca haber bērdim.” dēp ĥāzret-i imāmlar tarafıge revān boldılar (26a/11 - 26b/5); Ĥāzret-i imāmlar der-ğazab bolup Sultān Şāh Kāsım-ı Oşığa buyurdılar kim “Sēn barıp Sultān Şeyh Celālu’d-dīn-i Bağdādī aygıl. Őz leşkeri birle şehriñ bir tarafıdın cenkge kirsün. Sultān Ebu’l-Mużaffer başlıg Ĥavāriziler öz leşkeri birle şehriñ bir tarafıdın cenkge kirsün. Sultān Sencer-i Kāsāñ başlıg Kāsāñler bir tarafıdın cenkge kirsün.” dēp buyurdılar (30b/4 - 9); Ĥalhal bu ĥālñi körüp kıçkırdı kim “Tutuñlar bu ādemni.” (33a/4); Cevāb bērdiler kim “Mēn İmām-ı CaŐfer-i Fayrān. Ĥāzret-i Peğamber -salla’llāhu Őaleyhi vesellem-niñ Őalem-dārları ērdim. Cenk-i Uhudda şehid bolup başımnı qolumğa alıp hevā[ğa] tayr kılıp uşbu diyārga kēlip menzil kılıp ērdim. Bu yerge kēlmegimniñ bāŐiş uşbu ērdi kim Bir kün Ĥāzret-i -salla’llāhu Őaleyhi vesellem- aytıp ērdiler kim ‘Kāşkar zemīnni pizniñ neslimizdin kişi barıp fetĥ kılur.’ dēp ērdiler. Şol vaqıtte “Mēn hem yārj bērişürmēn.’ dēp ērdim. Ol sebebđin munda kēlip menzil kıldım.” dēp cevāb bērdiler (36b/5 - 37a/2); Leşker kēlip ĥāzret-i imāmlarını mübārek-bādliq kılıp aydılar kim “Ėy pādişāhlarım! Ĥāzretleri kēttiler ērse her kün kāfirler qurganıdın nekkāre üni kēlür ērdi. Bir kün neçend yigitler barıp ērdiler. Kāfirler kaçıp kētipdür. Bir qatur tēveniñ kıyrukığa bir kōs bağlap tēveni tēzlep qoyupdurlar. Tēve kıyruğını tēbretgen şarı kōs āvāzi çıqıpdur.” dēdiler (37a/7 - 37b/2); Bu ĥāl körüp ĥāzret-i imāmlar Sultān Şāh Kāsım-ı Oşını defn kılıp aydılar kim “Ėy yārānlar! Piz hem şubu yērde menzil kılğumuzdur. Pizniñ közüimizge uşbu yērga ġarq-ı qan körüñedür.” dēdiler ērse şol vaqıtte cemīŐ leşker kāfir tarafıge yōrdiler (38a/1 - 4).

1.1.3.1.3. Ki’li Bağlı Cümle + İç-İçe Birleşik Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle

“ki’li bağli cümle + iç-içe birleşik cümle + diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağli cümle” yapısı da bağli ve birleşik cümlelerin iç içe geçtiği bir cümle türüdür. Bu yapıda metinde 1 cümle bulunmaktadır: *Ol kāfir aydı kim “Ėy şehzādeler! Kāfirler sihr kılıp şehriñi ġāyib kılur ērdi. Çoqtı Reşid, Noktı Reşid bi-tamām öz leşkeri birle bu kün kece kaçıp tağ tarafıge yōrdi.*

Sāhirlər qalmadı. Şehr ol sebebdin gāyib bolmaydur.” dedi ve yene aydı (31b/6 - 9).

1.1.3.1.4. Ki’li Bağlı Cümle + Sıralı Cümle

“ki’li bağlı cümle ile sıralı cümlenin de birlikte yer aldığı 1 cümleye rastlanmıştır: *Ayğıl kim ol kâfirler şadaqlarını boyunlarığa asıp mēniñ aldımğa kēlsün, imān kēltürsünler (29b/7, 8).*

1.1.3.2. Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümleler

Çağatay Türkçesinde bu tür cümleler “ve, fakat, ama, lîkîn, yâ, ya da, yâ ki, hem, hem...hem, meger” vb. bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümlelerdir. Metinde bu türden 20 adet bağlı cümle mevcuttur: *Öz meyli birle kēlgenni hem bardur, ez-rūy-ı siyāset birle kēlgeni hem bardur (21a/2, 3); Hāzret-i imāmlar özleri kēlür mükün yâ yok mükün? (22a/1); ÓĀlemni karanğuluğ bastı ve yene cihān yaruğ boldı (25b/11 - 26a/1); Hāzret-i imāmlar selāmlarığa Óaleyk almadılar ve aydılar (27a/4, 5); Piz her yerde şerbet-i şehādet içsek pizniñ cesedimiz tüzde qalmasun ve şemÓ kazanımızni āvizān kılup vaqf-evkāt kılup pizniñ hāqqımızda duÓā tekbir kılgu dek cārüb-keş koyğaysız (27b/11 - 28a/3); Eger Müselmān bolmasa cenk kılalıñ ve eger Müselmān bolsa pi-hūde Müselmānlarınñ kanını tökmegi hūb emes (29a/10 - 29b/1); Tañ attı erse şehr nümūdār boldı ve yene tabl-ı cenk çaldılar (31a/7, 8); Halhal Māçin dep bir gayūr kâfir bardur lîkin ol ağırıkdur (32a/10, 11); Şol zamān çeçekledi ve mıve pedā boldı (35b/11 - 36a/1); Āsmān kükredi ve yer titredi (39b/5, 6).*

1.1.3.2.1. Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle + Ki’li Bağlı Cümle

İki farklı bağlı cümle türünün iç içe geçtiği cümle türüdür. Metinde 1 örneğine rastlanmıştır: *Hāyrān kaldılar ve pildiler kim sāhir sihr kılğandur (31a/3, 4).*

1.1.4. Sıralı Cümle

Bir anlam bütünlüğü içinde birden çok cümlenin sıralanmasıyla oluşur. Cümleler virgül ve noktalı virgüllerle birbirinden ayrılır¹² (Hatiboğlu, 1972, s. 154 - 158; Karahan, 1997, s. 66). Sıralı cümlenin metinde 18 adet örneğine rastlanmıştır: *Şehrni körse alur mu, körmese alur mu? (29a/4); Bir bir ölermiş, hergiz dīnimizdin yanasmız (30a/7); Etrāf-cānibdin qol uzattılar, tutalmadılar (33a/4, 5); Ādemni tirgüzmek müşküldür, öltürmek āsāndur (33b/11 - 34a/1); Ēki yüz yigirme gariyb Müselmāndın şehid boldı, bēş yüz altmış kâfir dūzahka kētti (34a/5, 6); Anıñ halkı tilide Müselmān boladur,*

¹² Karaağaç, 2009 ve 2013'te sıralı cümle adıyla ayrı bir cümle türü bulunmayıp bunlar bağlı cümle içinde ele alınmıştır (Karaağaç, 2009: 200; 2013: 516).

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

dînide cāsūsluk kılip kaçқан kâfirlerniñ arkasından nāme iyberipdür (34b/3 - 5); *Ĥazret-i imāmlar barıp in heme cenk cedel kıldılar, hergiz kārğa kēlmediler* (35b/4, 5); *Kāfirlerniñ kanını deryā kılmasam (kılsam), kan izengüğe çıqmağunca at cilavını yığsam* (39a/10, 11); *Tizlerini kēstiler, boyunlarında tuttu* (40b/4, 5); *Keşki bu ĥālne körmegey ērdük, sizlerniñ aldıñızlarda cān bergey ērdük* (41a/2, 3).

1.1.4.1. Sıralı Cümle + Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümle

“sıralı cümle + bağlı cümle” yapısında metinde 1 adet cümle mevcuttur: *Hemme Müselmānlar üstün baktılar, Óarşnı kördiler ve astın baktılar peşt-i māhni kördiler* (21b/8, 9).

1.2. Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Türkçede yüklemin türüne göre fiil ve isim cümlesi olmak üzere iki çeşit cümle bulunur.

1.2.1. Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil veya birleşik fiil olan cümleye denir. Her türlü iş ve oluş fiil cümleleriyle ifade edilir (Hatiboğlu, 1972, s. 174, 175; Ergin, 1993, s. 379, 380; Karahan, 1997, s. 68; Karaağaç, 2009, s. 202; 2013, s. 518; Karahan, 2018, s. 96). Türkçede en çok fiil cümlesi kullanılır. Buna uygun olarak metinde de en çok fiil cümlesinin kullanıldığı görülür. Metinde 558 adet fiil cümlesi kullanılmıştır: *Ĥazret-i Yūsuf Kādir Ĥān Ġāzī neçend kün tüşüp yatıp Kāşkar ĥalkığa nāme kigürdiler* (19a/7); *Hemmeleridin harduğ sorap ve köp nevāzişler kılip şehriñiñ yēne bir tarafige tüşürdiler* (23b/10, 11); *Ĥazret-i İmām-ı Muĥammed Şākir, neçend miñ leşker birle ilgeri yörüp ērdiler* (28b/2); “*Ėy ādem! Qalğan ĥalk Müselmān bolur mu yā cenk kılmur mu?*” *dēdi* (32a/7, 8); *Ĥazret-i imāmlar Sultān Şāh Qāsim-ı Oşığa bakıp “Qaytos dıvānege yārj bērişinler.” dēdiler* (33a/10, 11); *Ĥalhal neçend kişi birle peş-keşler bisyār alıp kēldiler* (34a/11 - 34b/1); *Körüşüp bisyār nevāzişlik kıldılar* (36a/10); *Tañ attı ērse bāverci işiğe muqayyed boldı* (38a/6); *Ol küni iş kâfirniñ işidin ilgeri tayyār boldılar* (38b/3); *Özge leşkerler kâfirlerni koğlap tağ töpe yördiler* (40a/7, 8).

1.2.2. Fiil Cümlesi + İsim Cümlesi

Bağlı cümlelerde cümleler yüklemin türüne göre farklılaşabilmektedir. Cümlelerin ilki fiil, ikinci isim cümlesi ya da bunun tersi olabilmektedir. Esasen bu durum bağlı cümlelerin bir özelliğidir. Metinde bu türde 13 cümle tespit edilmiştir: *Kördiler kim Sultān Şāh Qāsim-ı Oşdürler* (22a/5); *Yētip kördiler kim Ĥazret-i Sultān Şeyĥ Celālu'd-dīn-i Bağdādī başlığ sultānlar ve ĥocalardurlar* (25a/5 - 7); *Ėmdi leşker kelip boldı mukin yā yok mukin?* (25b/6); *Müselmān boladur mu yā yok mu?* (29a/10); *Eger Müselmān bolmasa cenk kılalıñ ve eger Müselmān bolsa pi-hūde Müselmānlarnıñ*

kanını tökmeği hüb emes (29a/10 - 29b/1); *ÓAceb saht cenk kıldılar kim Halhalnıñ beş yüz pehlivānu bar érđi* (33b/7, 8); *MaÓlüm bolsun kim olar kimdür?* (36a/7); *Házret-i imāmlar namāzdın fāriğ bolup bahtılar kim iş tayyār bolğanı yoq* (38a/6, 7); *Kördiler kim oñ izengü yoq* (39b/1); *Bir kişi kaldı kim anıñ atı Hızır Baba érđi* (41a/11).

1.2.3. İsim Cümlesi

Çağatay Türkçesinde yüklemi isim veya isim soylu bir kelime olup “er- / ir- / tur-” yardımcı fiilleriyle çekimlenmiş olan -bazen bunlar düşebilir veya ekleşebilir- cümlelere isim cümlesi denir. İsim cümlesi yapma veya olma değil bir var oluş ifade eder (Karaağaç, 2009, s. 204; 2013, s. 521). Metinde 71 adet örneğine rastlanmıştır: *İslām açmak pizniñ mırāsımızdur* (21a/4, 5); *Házret-i imāmlar kaydadurlar?* (22b/1); *Házret-i imāmlardur* (25a/4, 5); *Munca leşkerdin cān selamet etmeklik bisyār müşküldür* (25b/7, 8); *Bu eki kâfirniñ beş yüz qaravulı bar érđi* (28b/3, 4); *Meñe oñsa Óacizler bu şehrde toladur* (31b/10); *Halhal Māçin dep bir gayūr kâfir bardur likin ol ağırıkdur* (32a/10, 11); *Pizge icāzet yoqtur* (36a/11 - 36b/1); *Qılıç gılāfıda yalımleklilik* (39b/1); *Ya[y]nıñ cillesi yoq* (39b/4).

1.2.4. İsim Cümlesi + Fiil Cümlesi

Bazı bağlı cümlelerin yüklemeleri, bu yönüyle birbirinden farklılaşabilmektedir. Metinde bu türde 5 adet cümle bulunmaktadır: *Pizniñ arzımız oldur kim sizlerniñ aldılarıda cān fedā kılurmız ve hergiz yanasmız ve kıyāmet küni Házret-i Peğamber -salla’llāhu Óaleyhi vesellem-niñ aldılarıda şermende bolasmız* (21b/1 - 3); *“Piz arzuluq erdük Müselmān bolmaq üçün likin nesl-evlād ister erdük* (27b/1); *Sizlerge ne vākıÓdur ki munca teşviş tüşüpdür?* (30a/3, 4); *Nè ki taş yerge tüşti* (34b/9); *Bu yerge kelmegimniñ bāÓiş uşbu érđi kim Bir kün Házret-i -salla’llāhu Óaleyhi vesellem- aytıp erdiler kim “Kāşkar zemınni pizniñ neslimizdin kişi barıp fet’h kıtur.” dep erdiler* (36b/9 - 11).

1.3. Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Cümle içinde unsurların dizilişinde yüklem yerine göre kurallı ve devrik olmak üzere iki çeşit cümle bulunmaktadır (Karahan, 1997, s. 69, 70; Karaağaç, 2009, s. 206; 2013, s. 523).

1.3.1. Kurallı Cümle

Yüklemi sonda olan cümlelere kurallı cümle denir. Türkçede yüklem genellikle sonda yer alır (Karahan, 1997, s. 70; 2018, s. 100; Karaağaç, 2009, s. 206; 2013, s. 523). Metindeki cümlelerin 634’ü kurallıdır: *Eger ruhşat bolsa munca leşker pilen mēn barsam bolur mokin?* (18b/10 - 11); *Házret-i Yūsuf Qādir Hān Gāzı leşker tartıp Kāşkar zemıñge revān boldılar* (19a/4, 5); *Yüz miñ tevāzuÓlar kılıp házret-i imāmlarğa selām becā keltürüp*

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

turdılar (26b/6, 7); *Şol zamān bir kişini kügürdiler* (29b/1, 2); *Çoқты Reşid, Noktı Reşid kaçanca kişi birle kaçıpdur?* (32a/3, 4); *Halhal neçend kişi birle peş-keşler bisyār alıp kældiler* (34a/11 - 34b/1); *Hemme taşdın şol şehрге berkıpdür* (35b/3, 4); *Kāşkar zemıñni pizniñ neslimizdin kişi barıp fetĥ kıılır* (36b/10, 11); *Ĥazret-i imāmlar yéttiler* (37b/9); *Ĥazret-i imāmlar yüz yétmiş saf kişi bolup namāzğa şurūĖ kııldılar* (39a/2, 3).

1.3.2. Devrik Cümle

Yüklemi sonda olmayan cümlelere denir. Bunlar daha çok sözlü dilde, şiir dilinde ve atasözlerinde görülür (Hatiboğlu, 1972, s. 158 - 161; Karahan, 1997, s. 70; 2018, s. 100; Karaağaç, 2009, s. 206; 2013, s. 524). Metinde 13 adet devrik cümle tespit edilmiştir: *Mëndürmēn Yūsuf Kādir Ĥān Ġāzı* (19a/9); *Piz imān keltürürmiz eger nesl-evlād peğamber bolsa* (20a/4, 5); *Şehrni vıjrd kılgumdur inşāóallāh* (29b/10); *Pizniñ aldımızda çıkıp imān keltürsün bi-tamām halkı birle* (32b/8, 9); *Tutuñlar bu ādemni* (32b/11); *Pilmese mēndürmēn Kaytos-ı Mağribı, çāker, evlād-ı nebı* (33a/2); *Cānım fedāy Ĥazret-i İmām-ı Nāsıru'd-dıñ ve cemığ kıutdın* (33a/6, 7); *Pilmese mēndürmēn Kaytos-ı Mağribı* (33a/7, 8); *Ĥazret-i imāmlarğa haber yétgürdiler “Kaytosniñ hāli uşbu erdi.” dep* (33a/9, 10); *Rahmet sizlerge* (37a/3).

1.4. Anlamına Göre Cümleler

Türkçede anlamına göre olumlu, olumsuz ve soru olmak üzere üç çeşit cümle vardır (Hatiboğlu, 1972, s. 164; Karahan, 1997, s. 70 - 72; 2018, s. 103; Karaağaç, 2009, s. 207 - 209; 2013, s. 524 - 527). Metinde bazı bağlı, birleşik ve sıralı cümlelerde anlam bakımından “olumlu”, “olumlu + olumsuz”, “olumlu + olumsuz + olumlu”, “olumlu + soru”, “olumsuz”, “olumsuz + olumlu” şeklinde çeşitlilik görülmektedir.

1.4.1. Olumlu Cümle

Cümledeki yargının gerçekleştiğini anlatan cümlelere denir. Bu cümlelerin yüklemeleri bulunma veya yapma ve olma bildirir (Hatiboğlu, 1972, s. 164; Karahan, 1997, s. 70; 2018, s. 103; Karaağaç, 2009, s. 207; 2013, s. 524). Metindeki cümlelerin 575’i olumludur: *Eger Ėāciz kelse pizge nāme iybersün* (19a/3); *Uşbu vāķĖanı körüp hōş-hāl boldılar* (20b/5); *Öz meyli birle kēlgenni hem bardur, ez-rüy-ı siyāset birle kēlgeni hem bardur* (21a/2, 3); *Barıp Çoқты Reşid, Noktı Reşidğa haber ayttı* (28b/7); *Şol Ėācizler birle barıp pādışāhlarnıñ aldıda imān keltüreliñ* (31b/10, 11); *Ol pādışāh-ı iqlım-gerler meni seniñ kaşıñğa kigürdiler* (32b/7, 8); *Ĥazret-i imāmlar menzillerige kældiler* (37a/6); *Tañ attı erse bāverci işığa muķayyed boldı* (38a/6); *Kāfirler bir taĖām kıoyup kēlür* (38a/8, 9); *Kün keç boldı erse tabl-ı bāz-geşt çaldılar* (38b/6).

1.4.1.1. Olumlu Cümle + Olumsuz Cümle

Bazı bağlı ve sıralı cümlelerde yüklemeler arasında olumluluk olumsuzluk bakımından farklılıklar olabilmektedir. Metinde 9 adet örneğine rastlanmıştır: *Pizniñ arzümüz oldur kim sizlerniñ aldılarıda cān fedā kılmamız ve hergiz yanasmız ve kıyāmet küni Ĥāzret-i Peğamber -salla'llāhu Őaleyhi vesellem-niñ aldılarıda şermende bolasmız* (21b/1 - 3); *Eger Müselmān bolmasa cenk kılalıñ ve eger Müselmān bolsa pi-hūde Müselmānlarınıñ kanını tökmegi hūb ėmes* (29a/10 - 29b/1); *Bir bir ölermiz, hergiz dīnımızdin yanasmız* (30a/7); *Nēçend civān-merdler “Āheste barıp cenk kılalı.” dēp barıp ėrdiler, şehir nā-peydā bolmadı* (31b/1, 2); *Etrāf-cānibdin qol uzattılar, tutalmadılar* (33a/4, 5); *Ĥāzret-i imāmlar barıp ėn heme cenk cedel kıldılar, hergiz kārğa kēlmediler* (35b/4, 5); *Ĥāzret-i imāmlar namāzdın fārıg bolup baqtılar kim iş tayyār bolğanı yoq* (38a/6, 7); *Kördiler kim oñ izengü yoq* (39b/1); *Kördiler kim oñ izengü yoq* (39b/3).

1.4.1.2. Olumlu Cümle + Olumsuz Cümle + Olumlu Cümle

“olumlu + olumsuz + olumlu” cümle 1 adettir. Örnekte olumluluk ve olumsuzluk farkının sıralı cümlelerde oluştuğu görülmektedir: *Andın keyin “Tūğnı alay.” dēp ėn heme cedel kıldı, tūğcınıñ qollarını kēsti, tūğnı bērmedi, tizleriğa alıp tuttı* (40b/2 - 4).

1.4.1.3. Olumlu Cümle + Soru Cümlesi

Metinde 2 yerde olumlu cümlelerin soru cümlesine bağlandığı cümle türüne rastlanmıştır: *Buların sorañ kim öz meyli birle ėmān kēltüre müdürler yā ez-rūy-ı siyāset mü?* (27a/8, 9); *MaŐlūm bolsun kim olar kimdür?* (36a/7).

1.4.2. Olumsuz Cümle

Cümlede yargının gerçekleşmediğini anlatan cümlelere denir. Bu cümlelerin yüklemeleri yapmama, olmama bildirir (Hatiboğlu, 1972, s. 164; Karahan, 1997, s. 71; 2018, s. 104; Karaağaç, 2009, s. 207; 2013, s. 524). Metinde 19 cümle olumsuz anlamdadır: *Sizler dēk pādīşāh-ı İslām ve Őālem-i penāhniñ vaqtide fetḥ tapmasa mundın keyin fetḥ tapmas* (18b/ 8 - 10); *Bu halk birlen cenk kılip zarar yētgürgen hūb ėmes* (19b/10, 11); *Munça Müselmānların zōr kılip alıp barmağımız hūb ėmes* (21a/3, 4); *Ėmān kēltürmekge hiç çāre yoqtur* (25b/8, 9); *Mēdin qalmasun* (26b/4); *Kōñlümde hiç eşeri qalmadı* (27a/1); *Piz Müselmān bolasmız* (30a/10, 11); *Sāhirlar qalmadı* (31b/8); *Mēn pilmesmēn cenk kılmurını yā ėmān kēltürürni* (32a/8, 9); *Pizge icāzet yoqtur* (36a/11 - 36b/1).

1.4.2.1. Olumsuz Cümle + Olumlu Cümle

Bazı bağlı ve sıralı cümlelerde yüklemeler arasında farklılık olabilmektedir. Bu durumda ortaya “olumsuz + olumlu” cümle çıkmaktadır.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

Metinde 4 cümlede rastlanmıştır: *Ĥazret-i imāmlar selāmlarığa Őaleyk almadılar ve aydılar* (27a/4, 5); *Piz her yerde Şerbet-i Őehādet iĉsek pizniñ cesedimiz tüzde qalmasun ve ŐemŐ kazanımıznu āvizān qılıp vaqf-evqāt qılıp pizniñ ĥaqqımızda duŐā tekbir qılgu dek cārüb-keş qoyğaysız* (27b/11 - 28a/3); *BaŐzi yerge çıkmadılar, olar bi-tamām qaldılar* (28b/1); *Keşki bu ĥālni körmegey ērdük, sizlerniñ aldıñızlarda cān bergey ērdük* (41a/2, 3).

1.4.3. Soru Cümlesi

Soru sorarak bilgi edinmeyi amaçlayan cümleye soru cümlesi denir. Soru cümlesi olumlu veya olumsuz olabilir (Hatiboğlu, 1972, s. 167; Karahan, 1997, s. 72; 2018, s. 107; Karaağaç, 2009, s. 208; 2013, s. 525). Metinde 42 adet soru cümlesi bulunmaktadır. Bunların 37'si olumlu, 1'i olumsuz, 4'ü olumlu soru cümlesi + olumsuz soru cümlesidir.

1.4.3.1. Olumlu Soru Cümlesi

Olumlu soru cümlesine Şu cümleler örnek olarak gösterilebilir: Bular Müselmān mu yā kāfir mü? (27a/5); Bu nē sözdür? (29a/5); Eger ruĥsāt bolsa, munca leşker pilen mēn barsam, bolur mukin? (18b/10, 11); Ĥārmañızlar? (22a/10); Qaydın kēlürsüzler? (22b/1); Munıñ Őilācı nē turur? (19b/4); Nē miqdār leşker kēlipdür? (20b/9); Nēçüksüzler? (27a/10); Siz kim turursız? (36b/5); Şehrni körse alur mu, körmese alur mu? (29a/4).

1.4.3.2. Olumsuz Soru Cümlesi

Metindeki Şu cümle olumsuzluk ifade eder: İmdi nēçük Müselmān bolmasmız? (27b/2).

1.4.3.3. Olumlu Soru Cümlesi + Olumsuz Soru Cümlesi

Metindeki bazı bağlı cümleler “olumlu soru cümlesi + olumsuz soru cümlesi” Şeklinde birleŐmiştir. Metinde 4 örneği vardır: Ĥazret-i imāmlar özleri kēlür mukin yā yoğ mukin? (22a/1); İmdi leşker kēlip boldı mukin yā yoğ mukin? (25b/6); KāŐar ĥalqı imān kēltüre misizler yā yoğ mu? (20a/2); Müselmān boladur mu yā yoğ mu? (29a/10).

2. SONUÇ

Üzerinde çalıŐılan *Dört İmam* adlı eser, Karahanlı Devleti döneminde Yusuf Kadir Hān (M. 1026 - 1032) devrinde Kaşgar ve çevresinin Müslümanlaştırılmasını konu almaktadır. Hikāye, devirlerinde “Dört İmam” olarak ünlenmiş Nasreddin, Zuhreddin, Kıvameddin, Muineddin adlarındaki dört destani Şahsiyet etrafında ŐekillenmiŐtir.

Eser, klasik sonrası devir Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmiŐtir, 23 varaktan ibarettir. Eserin orijinal nüshası bugün İngiltere Oxford-Bodleian Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları bölümünde Ms. Ind. Ist. Turk. 22, kayıt

numarası ve 0/232 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Yazma içinde biri *Yetmiş İki Farz*, diğeri *Dört İmam* adlı iki metin bulunmaktadır.

Çalışmanın cümle türleri bakımından şu özellikler gösterdiği söylenebilir: Metinde basit cümlelerin daha ağır bastığı görülür. Bu durumun, kısa ve özlü olarak anlatma eğiliminden kaynaklandığı düşünülebilir. Birleşik cümle türlerinden en çok iç-içe birleşik cümle kullanılmıştır. Metnin anlatımında yer yer doğrudan anlatımlara başvurulması, iç-içe birleşik cümle türünün fazlalaşmasına neden olmuştur. Bu cümle türünde ikinci şahıslara ait ifadeler bizzat şahısların ağzından verilmiştir.

Metinde yapısına göre cümle çeşitleri içinde bağlı cümlelerin kullanım yoğunluğu da belirgindir. Bu durum, düşüncelerin ve olayların akıcı bir şekilde ifade edildiğini gösterir. Konunun önemine ve olayların niteliğine göre bazen cümleler birbirine bağlanarak anlatımda bir akıcılık meydana getirilmiştir. Bağlı cümleler içinde ki'li bağlı cümlelerin merkezde olduğu görülür. Ki'li bağlı cümle içinde diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümleler olabildiği gibi iç-içe birleşik cümleler de olabilmektedir. Bu yönüyle bazen bütün bağlı cümle türleri tek bir cümle içinde bir araya getirilmiştir. Düşüncenin akışına göre metinde az da olsa sıralı cümlelere de rastlanmıştır.

Metinde yüklem türüne göre fiil cümlesinin çok yoğun kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunda, metnin olay ağırlıklı olması ve buna uygun olarak hareket unsurunun ön planda tutulması etkili olmuştur. Az da olsa isim cümlesine ve her iki cümle türünün de iç-içe geçtiği cümlelere rastlanmıştır.

Metinde anlamına göre cümle çeşitlerinden olumlu cümlelerin olumsuz cümleye göre çok daha ağırlıklı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada şunu da ifade etmekte yarar vardır. Anlamına göre cümle çeşitleri diğer bölümlerde olduğu gibi Karaağaç 2009 ve 2013 yayınları özelinde yapılmıştır. Ayrıca olumluluk, olumsuzluk ve soru, cümlelerin en temel anlam özellikleridir. Bu nedenle anlamına göre cümle çeşitleri olumlu, olumsuz ve soru cümleleriyle sınırlandırılmıştır. Metinde bazı bağlı cümlelerde olumlu cümleyle olumsuz cümlelerin aynı cümle içinde yer aldığı görülmüştür. Yine bazı bağlı soru cümlelerinde de birinci cümleyle ikinci cümle olumluluk olumsuzluk bakımından farklılaşmıştır.

Bu çalışmada çeşitli yönleriyle ele alınan cümle türleri bu metne özeldir. Metnin türü, yazıldığı dönem, yazıldığı coğrafya, müellifin özellikleri vb. etkenlerle bu durumun kolayca değişebileceği bir gerçektir. Bu çalışma ile cümle türü incelemelerine örnek getirmek ve klasik sonrası devir Çağatay Türkçesinin söz dizimi özelliklerine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Ümit Eker
Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

KAYNAKLAR

- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Altun, M. (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri*. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Atabay, N. vd. (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Berbercan, M. T. (2011). Buğra Tezkiresinden Parçalar (Transkripsiyon - Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/4, Fall*, 431-455.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World/Materials 155.
- Delice, H. İ. (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (2003). *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (O. F. Sertkaya, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, H. (2004). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, Ü. (2018a). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Efsanesi (Dil İncelemesi - Çevriyazı - Türkiye Türkçesine Aktarım). *Turkish Studies, Language / Literature*, Volume 13/12, Spring, 631-681.
- _____ (2018b). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Yetmiş İki Farz Adlı Eserin Söz Dizimi Özellikleri (Kelime Grubu İncelemesi - Çevriyazı - Aktarım - Tıpkıbasım). *Türük, Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 6, S: 14, 218-246.
- _____ (2018c). Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Risale: Dört İmam (Dil İncelemesi - Çevriyazı). *II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 20 - 22 Nisan 2018, Tam Metin Kitabı*, s. 239 - 255.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.

- Erkul, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gabain, A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (2002). *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- İnayet, A. (2007). Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen 'Çin' ve 'Maçın' Adı Üzerine. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, Fall, 1174-1184.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- _____ (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (1997). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2018), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kanar, M. (2000). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deniz Kitabevi.
- _____ (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kocaoğlu, T. (2003). Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi. *Türk Kültürü*, 483-484, 266-281.
- Mutçalı, S. (2014). *Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (1. Baskı). (İ. Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, M. Sevinçli, V. (2017). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Öztürk, M. (1995). *Farsça Dilbilgisi*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sami, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Steingass, F. J. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ümit Eker

Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dört İmam Hikâyesinin Söz Dizimi Özellikleri
(Cümle Bilgisi İncelemesi)

Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

_____ (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Üşenmez, E., Boltabayev, S. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.

Yakub, A., Geyurani, G., vd. (2011). *Hazırkı Zamân Uygur Tilining İzahlık Lugati*. Urumçi: Milletler Neşriyatı.